

'Pockets of Poverty'Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

Een methodische studie naar het vóórkomen van ruimtelijke concentraties van armoede in steden in Nederland en enkele kanttekeningen bij de probleemanalyse

Rinus Deurloo
Sako Musterd
Wim Ostendorf

AME, Amsterdam study centre for the Metropolitan Environment
Universiteit van Amsterdam

NETHUR, Netherlands Graduate School for Housing and Urban Research

Inhoudsopgave

	Voorwoord	5
1	Inleiding en vraagstelling	7
2	Ruimtelijke concentraties van kansarmoede: uit de literatuur	9
3	Data en operationalisering	14
4	Pockets of poverty: twee methoden	20
5	Inhoudelijke interpretatie en vergelijking van de steden en methoden	28
6	Tentatieve verklaringen voor de 'pockets of poverty'	31
7	Conclusies en vervolg	38
	Literatuur	41

Voorwoord

Dit rapport is gebaseerd op onderzoek dat in het kader van een overeenkomst tussen DGVH en de onderzoekschool NETHUR is uitgevoerd. Het rapport doet verslag van het eerste gedeelte van het onderzoek. Dit richt zich op de beschrijving van de ruimtelijke concentratie van kansarmoede in Nederlandse steden en op een kritische beschouwing van de probleemanalyse die aan de speciale aandacht voor kansarmoede-concentraties ten grondslag ligt.

Het onderzoek is uitgevoerd door Rinus Deurloo, Sako Musterd en Wim Ostendorf, alledrie verbonden aan het AME, Amsterdam study centre for the Metropolitan Environment van de Universiteit van Amsterdam; tevens zijn de auteurs verbonden aan NETHUR, Netherlands Graduate School for Housing and Urban Research. Waardevolle assistentie werd verleend door Gijs Mesman Schultz. De begeleiding vanuit VROM DGVH werd verzorgd door Dr. R. Vos.

1 Inleiding en vraagstelling

In ruime kring in wetenschap, politiek en maatschappij is men bezorgd over de ontwikkeling van ruimtelijke concentraties van armoede. Ze spelen een hoofdrol in de segregatiediscussie en staan centraal in de debatten over de tweedeling in de stad. De dreiging van het niet geheel kunnen participeren in de samenleving is de achtergrond van de zorg. Het betreft hier overigens geen uniek Nederlands vraagstuk. Nagenoeg overal in de wereld speelt zich dezelfde discussie af, al is de houding van politiek en samenleving verschillend al naar gelang de context. Maar zeker in de westerse wereld lijkt de zorg voor tweedeling te worden gedeeld. Titels van toonaangevende boeken op dit terrein spreken letterlijk boekdelen. 'Divided Cities', 'Dual Cities', 'Polarized Cities', 'Urban Poverty', 'Ghetto', 'Hyperghetto' en 'Urban Underclass' zijn daarin de trefwoorden (zie bijvoorbeeld Wilson 1987, Sassen 1991, Fainstein et al. 1992, Wacquant 1993, Massey & Denton 1993, Musterd & Ostendorf 1995 en Musterd 1996).

Zoals bekend is ook in Nederland de ruimtelijke concentratie van kansarmoede of van huishoudens met betrekkelijk weinig perspectief op verbetering van hun situatie een speerpunt van beleid en middelpunt van aandacht in brede kring. In het beleid spelen de nota's en convenanten over de grote en middelgrote steden een belangrijke rol: "voorkomen dat in de steden en in het bijzonder in delen van de steden een tweedeling langs sociaal-economische, maatschappelijke en etnische lijnen realiteit wordt", zo valt te lezen in het Convenant Grote Stedenbeleid (1995, p. 6). "Ruimtelijke segregatie in concentratiewijken van kansarmen dient te worden tegengegaan" (ibid. p. 18). Er worden tal van initiatieven ontplooid om de problemen het hoofd te bieden. Tot de speerpunten van beleid behoren de integrale wijk- en buurtbeheerprogramma's én het beleid gericht op het tegengaan van ruimtelijke segregatie van bevolkingsgroepen. De Nota Stedelijke Vernieuwing (1997) is de jongste loot aan de beleidsboom. In de volkshuisvesting is in de afgelopen jaren wel zeer bijzondere aandacht besteed aan het vraagstuk van de ruimtelijke concentratie van armoede (zie bijvoorbeeld de trendbrieven over de volkshuisvesting en de DGVH nota over de Gedifferentieerde Stad (1996) en vele andere). Men kan stellen dat het Directoraat van de Volkshuisvesting zich langzamerhand heeft ontpopt als de voortrekker op het gebied van het beleid gericht op, of tegen, de ruimtelijke concentraties van kansarmoede. In de 'strijd tegen de segregatie' speelt het denken in termen van volkshuisvestingsbeleid een hoofdrol. Dat komt ook tot uitdrukking in een accentuering van fysieke maatregelen op wijkniveau ter bestrijding van de ruimtelijke concentratie van kansarmen. Er wordt nogal eens gegrepen naar het instrument van de woningbouw om te proberen iets aan de sociale samenstelling van wijken en buurten te doen. Deze aanpak is vanuit diverse kringen scherp bekritiseerd (o.a. Boomkens e.a. 1997). De deels terechte kritiek neemt echter niet weg dat de sector volkshuisvesting toch veel aandacht besteedt aan de ruimtelijke concentraties van armoede en er tevens beleid op tracht te ontwikkelen.

Het ongeduld van politici en beleidsmakers mag evenwel niet de leidraad zijn van alle handelen. Het is daarom goed dat vanuit diezelfde volkshuisvestingsomgeving ook gewerkt wordt en steun wordt gegeven aan fundamentele analyses van genoemde problematiek, waarbij het ook mogelijk is de schotten tussen de departementen te slechten. Die analyses omvatten een streven naar een beter inzicht in de mate waarin zich ruimtelijke concentraties van kansarmoede voordoen én een

nadere verkenning van de relatie tussen die concentraties en de volkshuisvesting of andere sectoren. Hoe ziet de relatie met de volkshuisvesting eruit? Welke andere instrumenten moeten in de beschouwing worden betrokken, naast de volkshuisvesting?

De onderhavige rapportage, gebaseerd op onderzoek dat in het kader van een overeenkomst tussen DGVH en de onderzoeksschool NETHUR is uitgevoerd, doet verslag van het eerste gedeelte van de hier geschetste thematiek; het gaat om de beschrijving van de ruimtelijke concentratie van kansarmoede in Nederlandse steden en een kritische beschouwing van de probleemanalyse die aan de speciale aandacht voor kansarmoede-concentraties ten grondslag ligt. Het onderzoek heeft tot doel na te gaan in welke mate in het bijzonder kansarme bewoners in (grote) steden gesegregeerd wonen van andere bewoners en welke veronderstellingen de drijfveer vormen voor het beleid in deze sfeer. Meer specifiek gaat het in het onderhavige onderzoek om de vraagstelling of er 'pockets of poverty' bestaan en om de vraag welke factoren bepalend worden geacht voor de ontwikkeling van deze 'pockets' en welke gevolgen deze 'pockets' hebben. De vragen die wij hier trachten te beantwoorden luiden derhalve:

In welke mate doen zich belangrijke ruimtelijke concentraties van kansarmoede - 'pockets of poverty' - voor in Nederlandse steden?

Welke achtergronden en effecten worden verbonden geacht met het bestaan van deze 'pockets of poverty' en welke kritische kanttekeningen kunnen bij de hieraan verbonden probleemanalyse worden geplaatst?

Wij beperken ons tot de steden Amsterdam, Utrecht en Tilburg als voorbeelden van grote en middelgrote steden. In een volgende rapportage besteden wij meer aandacht aan een specifiek element van de hier geschetste thematiek: de relatie met de volkshuisvesting. Dan gaan we in het bijzonder in op de ruimtelijke samenhang tussen kansarmoede en de kenmerken van de woningvoorraad, op microniveau en in de buurt.

De twee geformuleerde vragen komen niet in chronologische volgorde aan bod. Voordat wij in dit rapport de aandacht richten op de eerste vraag, de beschrijving van ruimtelijke concentraties van kansarmoede, in paragraaf 4, wordt eerst nader ingegaan op de tweede vraag, die de achtergronden van de aandacht voor deze thematiek betreft. In het bijzonder wordt de situatie belicht binnen de Nederlandse context. Er wordt een kort overzicht gegeven van de discussie in de literatuur die wij in deze context relevant achten (paragraaf 2). Vervolgens staan we stil bij de data die ons ter beschikking staan en besteden we aandacht aan de definitie van kansarmoede en aan de operationalisering die door ons zijn gekozen (paragraaf 3). In de daaropvolgende paragraaf komt de beschrijving van de ruimtelijke concentratie van kansarmoede aan de orde in de drie door ons onderzochte steden en wordt gepoogd de eerste vraag te beantwoorden. Er worden twee alternatieve methoden gepresenteerd en per stad toegepast. In paragraaf 5 wordt een poging gedaan de resultaten te interpreteren. De twee methoden en de drie steden worden daar met elkaar vergeleken. In paragraaf 6 worden vervolgens tentatieve verklaringen gegeven voor de patronen die we hebben vastgesteld. Hier wordt opnieuw een relatie gelegd met de tweede vraag van de probleemstelling en wordt - nu wat meer evaluerend - terugverwezen naar hetgeen in paragraaf 2 naar voren is

gebracht. In de laatste, zevende, paragraaf van dit rapport worden enkele conclusies gepresenteerd en mogelijkheden en wensen voor vervolgonderzoek genoemd.

2 Ruimtelijke concentraties van kansarmoede: uit de literatuur

In de literatuur zijn tal van stukken te vinden die steun geven aan de alarmerende geluiden over de vorming van concentraties van kansarmoede. Wij noemden al de studies over polarisatie, gettovorming, tweedeling en onderklasse. Basis voor de aandacht voor deze thematiek is dat verondersteld wordt dat concentraties van kansarme huishoudens ongewenst zijn, negatieve gevolgen hebben voor de samenleving en groeien qua omvang. Het label 'ongewenst' wordt vaak toegekend omdat verondersteld wordt dat individuen die in de bewuste concentraties wonen, een geringere maatschappelijke participatie te zien geven. Op de achtergrond speelt mee dat men er van uit gaat dat de concentratie van kansarmoede vooral door gebrek aan keuze tot stand komt.

De negatieve gevolgen van ruimtelijke concentraties van kansarmen, de kleinere kans op integratie in de samenleving derhalve, zou op zijn beurt kunnen leiden tot een bestendinging of zelfs versterking van de situatie, waardoor de concentraties een min of meer permanent karakter kunnen krijgen. Massey & Denton (1993) stellen in hun boek, getiteld 'American Apartheid', dat de woonsegregatie zelfs de belangrijkste factor is in de bestendinging: "Residential segregation is the principal organizational feature of American society that is responsible for the creation of the urban underclass". Een permanente ruimtelijk gefixeerde onderklasse van kansarmen ligt in het verschiet als dergelijke mechanismen werkzaam worden.

De opvattingen zoals hier zijn geschetst, worden voor wat betreft de oorzaken gevoed door de wetenschap dat allerlei thans werkzame mechanismen de segregatie van bevolkingscategorieën doen toenemen en daarmee de ruimtelijke concentraties van huishoudens met weinig perspectief. Voor wat betreft de gevolgen van de concentratie van kansarmoede worden de opvattingen vooral gefundeerd op de Angelsaksische, en met name Amerikaanse ervaringswereld. Op zowel de vermoede oorzaken als de verwachte gevolgen gaan we wat nader in.

Oorzaken

Tot de oorzakelijke mechanismen achter de ontwikkeling van ruimtelijke concentraties van kansarmen behoren potentieel een grotere marktgerichtheid, een steeds verder terugtrekkende overheid - ook in de volkshuisvesting -, een krimpende voorraad sociale huurwoningen, toenemende inkomensongelijkheid, afnemende sociale zekerheid, en dergelijke. Al deze factoren leiden gemakkelijk tot een vergroting van de sociale en ruimtelijke tegenstellingen. Daarnaast is het van belang te onderkennen dat de ruimtelijke concentratie van kansarmen maar gedeeltelijk tot stand komt door een gebrek aan keuzevrijheid. Enerzijds is er namelijk sprake van een ruime keuzevrijheid van degenen die niet kansarm zijn; dat leidt vervolgens tot een sterke reductie van alternatieven voor degenen met minder keuze. Anderzijds is de ruimtelijke concentratie van kansarmen waarschijnlijk ook toe te schrijven aan eigen oriëntaties. Veel huishoudens streven homogene woonmilieus na, zowel in sociaal-economische als in sociaal-culturele zin (Blauw & Pastor 1980). Het gaat hierbij niet alleen om degenen die zich dat financieel kunnen veroorloven, maar ook om anderen. Het ontstaan van zogeheten 'colonies' van immigranten, enclaves van bewoners die etnische homogeniteit nastreven om zodoende een integratie op buurtniveau te bewerkstelligen en van daaruit het contact met de rest van de samenleving te leggen, is hiervan een illustratie. Vooral culturele ach-

tergronden spelen hierbij een rol, versterkt door de behoefte aan gemeenschappelijke voorzieningen, zoals de moskee en het koffiehuis die voor de sociale integratie in eigen kring belangrijk zijn, evenals specifieke detailhandel (zie ook Peach 1996).

Naast deze mogelijke oorzaken, of versterkers, van segregatie, is ook een concentratie-bevorderend effect te verwachten van de xenofobie ten aanzien van de aanwezigheid van buitenlanders. Veel huishoudens ontwikkelen een negatieve houding ten opzichte van buitenlanders. Van tijd tot tijd worden deze houdingen gevoed door rechtse politici, maar niet alleen door dergelijke politici. Paradoxaal is namelijk dat de roep tegen segregatie van kansarmen (dikwijls minderheden) - een roep die over een breed politiek spectrum klinkt en dikwijls nobele motieven heeft - door velen wordt vertaald in een angst voor segregatie en vervolgens in een angst voor concentraties van kansarme minderheden. De stap naar de ontwikkeling van angst voor kansarme allochtonen zelf is dan voor velen nog slechts klein. Daaruit ontstaat gemakkelijk een xenofobe reactie. Velen zullen proberen ruimtelijke concentraties van kansarme minderheden te vermijden. En dat werkt de ontwikkeling van ruimtelijke afscheiding, en dus van ruimtelijke concentraties, verder in de hand.

Gevolgen

De grootste drijfveer achter de angst voor ruimtelijke concentraties van kansarmoede is echter de gedachte dat als gevolg ervan de maatschappelijke participatie belemmerd zou worden. "Als men in een getto geboren wordt, is er geen ontsnappen mogelijk"; dat is de toonaangevende gedachte achter de angst. Volgens velen is een concentratie van kansarmoede daarom een niet te tolereren expressie van ongelijkheid. Het kan zelfs een nieuwe oorzaak worden van verdere marginalisering (Massey & Denton 1993; De Lannoy & Kesteloot 1990). Schill (1994, p. 443) verwoordde dit als volgt: "this concentration [...] generates attitudes, behaviors, and values that impede the ability of residents to grasp whatever opportunities exist for social mobility". De dieper liggende achtergrond voor zulke negatieve effecten van ruimtelijke concentraties van kansarmen zou men kunnen zoeken in de sfeer van de stigmatisering van bepaalde gebieden, of in de sfeer van de 'verkeerde' socialisering van individuen in bepaalde gebieden. Bij de redenering via stigmatisering valt te denken aan een sterke negatieve beeldvorming van een gebied, die uitmondt in discriminatie van degenen die afkomstig zijn uit een dergelijk gebied; werkgevers zouden bijvoorbeeld kunnen vermijden om mensen in dienst te nemen die in een gestigmatiseerd gebied wonen (bijv. Carpenter e.a. 1994). Bij de socialisering gaat het om het zich spiegelen van individuen aan de voorbeelden om zich heen. Als het merendeel van de omwonenden zelf ook weinig perspectief heeft op adequate deelname in de samenleving, bestaat de kans dat men niettemin de kenmerken van de omwonenden tot norm verheft; een zogeheten 'armoede-cyclus', een 'culture of poverty' kan zich dan ontwikkelen (Lewis 1966).

De vraag is van belang of deze risico's van stigmatisering en 'verkeerde' socialisering zich ook in de Nederlandse context voordoen, of vooral beperkt blijven tot veel meer gefragmenteerde samenlevingen. Wordt er in Nederland, met andere woorden, wel vanuit de juiste context, vanuit het juiste referentiekader, geredeneerd? De hier verwoorde angst heeft zijn oorsprong in ervaringen in tal van steden in de Verenigde Staten. Daar gaat het om armoedegetto's die honderden hectares groot zijn en waarbinnen de bevolking soms in zijn geheel bestaat uit kans-

armen. De tegenstellingen met andere woonmilieus zijn er bovendien bijzonder groot. De tegenstellingen op individueel niveau eveneens.

Onmiskenbaar zijn de sociale verschillen in Nederland, vergeleken met dergelijke samenlevingen veel geringer; de inkomensongelijkheid in Nederland neemt weliswaar toe sedert 1987, maar is nog ver verwijderd van het niveau van de meeste andere westerse landen. Ook de mate waarin verschillen in sociale posities van huishoudens worden uitgedrukt in woning en woonlocatie is in Nederland geringer dan in Noord Amerika. Dat vertaalt zich in geringere sociaal-ruimtelijke tegenstellingen in de steden.

Als nu inderdaad de sociaal-ruimtelijke tegenstellingen aanzienlijk geringer blijken te zijn vergeleken met die in de Amerikaanse steden, dan valt nog maar te bezien of de effecten van het wonen in - mogelijk slechts bescheiden - concentraties van kansarmoede wel zo negatief zullen zijn. Het is dan nog maar de vraag of er een negatieve spiraalwerking, een 'cycle of poverty' zou kunnen ontstaan, met soortgelijke effecten als Wilson (1987) voor getto's in de Verenigde Staten aangeeft. Anderzijds mogen we evenmin uitsluiten dat ook van geringe ruimtelijke concentraties van kansarmoede negatieve effecten kunnen uitgaan.

De situatie in Nederlandse steden

In eerder uitgevoerd onderzoek (onder andere van Musterd & Ostendorf 1995 en AB Onderzoek 1996) is vastgesteld dat het niveau van sociaal-ruimtelijke (inkomens)segregatie in de Nederlandse steden nog betrekkelijk gering is. Dat werk betrof voornamelijk de situatie tot het begin van de jaren negentig. In recent onderzoek is echter gebleken dat, evenals de inkomensongelijkheid, de sociaal-ruimtelijke (inkomens)segregatie in de vier grote stedelijke gebieden in de eerste helft van de jaren negentig toeneemt (SCP 1996a; Musterd & Ostendorf 1998a). Dat manifesteert zich in een groter verschil tussen de inkomensniveaus van de stad ten opzichte van het ommeland (tabel 1).

Tabel 1 Procentuele afwijking van het gemiddeld inkomen per inkomens-trekker van de kernstad ten opzichte van het stadsgewest (minus de kernstad), in de vier grootste steden, in 1974¹, 1984, 1989, 1994²

	1974 ¹	1984	1989	1994 ²
Amsterdam	-15,8%	-16,7%	-15,7%	-18,8%
Rotterdam	-10,1%	-15,9%	-15,5%	-18,2%
Den Haag	-10,3%	-11,7%	-11,2%	-11,7%
Utrecht	-13,2%	-17,2%	-18,9%	-21,0%

Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

Bron: CBS, bewerking Musterd & Ostendorf

De gewestelijke cijfers hebben betrekking op naar aantal inkomensstrekkers gewogen gemiddelden, uitgaande van gegevens op Corop-niveau en gemeenten.

Amsterdam: Corop 19 t/m 24, plus Hoorn, Almere en Lelystad

Rotterdam: Corop 29, 30 en de helft van 28

Den Haag: Corop 25, 26, 27 en de helft van 28

Utrecht: Corop 17

¹In 1974 is een licht afwijkende definitie gehanteerd, wat geringe effecten kan hebben. Bij dezelfde definitie als die in 1984 en later is gehanteerd, zou het cijfer van 1974 iets lager zijn uitgevallen; het verschil tussen de centrale stad en het ommeland zou iets kleiner zijn.

²In 1994 is de definitie opnieuw gewijzigd. Als dezelfde definitie gehanteerd zou zijn als in 1989, zou het verschil tussen stad en ommeland in 1994 nog wat scherper geworden zijn.

De relatieve positie van de kernstad ten opzichte van de rest van de regio wordt duidelijk zwakker. Nadat met het op gang komen van de massale suburbanisatie in de jaren zestig en zeventig een zekere kloof was ontstaan tussen de inkomens in de stad ten opzichte van de omgeving, is deze kloof in de jaren tachtig relatief stabiel gebleven. In de eerste helft van de jaren negentig is echter opnieuw van een verbreding van de kloof sprake. De inkomens in de stad nemen gemiddeld genomen minder snel toe dan de inkomens in het ommeland. Niet onbelangrijk is echter dat hier vooral van een vergroting van de verschillen tussen de inkomens van de werkenden sprake is en niet van een relatieve groei van het aantal werklozen of uitkeringsgerechtigden in de kernstad ten opzichte van de rest van het gewest. Dat blijkt uit tabel 2, waarin de verschillen tussen stad en ommeland voor diverse categorieën uitkeringsgerechtigden zijn weergegeven. Daar zien we dat de relatieve verschillen tussen stad en ommeland met betrekking tot deze sociale indicatoren niét toenemen! Zowel in de steden als in de rest van de regio neemt het aantal mensen dat een beroep doet op uitkeringen in de sfeer van werkloosheid, bijstand en arbeidsongeschiktheid af. In Utrecht is in dit opzicht zelfs sprake van een duidelijke versterking van de positie van de stad ten opzichte van het ommeland. Maar in termen van inkomens blijft de stad achter ten opzichte van zijn omgeving.

Tabel 2 Percentage inkomenstrekkingen dat een werkloosheidsuitkering ontvangt, arbeidsongeschikt is of bijstand ontvangt, in de kernsteden en gewesten van de grote steden, 1989, 1994

	werkloosheids- uitkering		arbeids- ongeschikt- heid		bijstands- ontvangers		totaal	
	1989	1994	1989	1994	1989	1994	1989	1994
Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.								
stad								
Amsterdam	11.8	11.2	6.4	6.2	4.3	4.4	22.5	21.8
Rotterdam	12.0	12.2	5.0	4.9	4.9	4.8	21.9	21.9
Den Haag	9.0	8.5	4.7	4.6	3.8	3.5	17.5	16.6
Utrecht	8.8	7.9	6.1	5.3	2.8	3.5	17.7	16.7
gewest (excl. kernstad)								
Amsterdam	3.8	3.6	5.4	5.3	1.9	1.4	11.1	10.3
Rotterdam	4.2	4.4	3.9	3.7	1.6	1.6	9.7	9.7
Den Haag	3.4	3.6	3.7	3.5	1.5	1.3	8.6	8.4
Utrecht	2.3	3.0	4.9	4.5	0.9	1.2	8.1	8.7

Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

Bron en legenda: zie tabel 1

Ook binnen de stad blijkt de ruimtelijke uitdrukking van verschillen in inkomens sterker te worden. Wanneer gekeken wordt naar het inkomen per huishouden per

buurt voor de gemeente Amsterdam, dan kan de spreiding van het laagste quintiel vergeleken worden met de spreiding van de rest van de inkomens. De verschillen tussen de buurten kunnen dan met behulp van de bekende segregatie-index (0 = gelijkheid; 100 = maximaal verschil) weergegeven worden. Van 1984, via 1989 naar 1994 loopt de index op van 12, via 14 naar 17, hetgeen duidt op een aanzienlijke toename van de verschillen in recente jaren. Het lijkt er op dat de ruimtelijke nivellering tussen de buurten die zich in een groot gedeelte van de jaren tachtig nog voordeed, inmiddels omslaat in een ruimtelijke polarisering. Zo hebben delen van de Amsterdamse binnenstad door het proces van gentrification inmiddels een relatief hoog inkomensniveau behaald. Twintig jaar geleden konden de binnensteden (niet alleen de Amsterdamse) nog tot de armste gebieden gerekend worden, maar gaandeweg worden deze niet meer gekenmerkt door achterstand. Voortgang van hetzelfde gentrification-proces lijkt inmiddels te leiden tot versterking van buurten met een gemiddeld hoog inkomen en verzwakking van buurten met een gemiddeld laag inkomen. De verschillende definities die gehanteerd zijn bij de bepaling van inkomens kunnen overigens aanzienlijke effecten hebben op de uitkomsten van de analyses. Enige voorzichtigheid ten aanzien van de uitkomsten van analyses in deze sfeer is derhalve geboden.

Kortom, de inkomensverschillen tussen woonmilieus nemen recent toe, op gemeentelijke schaal, maar ook binnen de gemeenten op buurt- en wijkniveau. Tegelijkertijd zijn er echter indicaties die er op wijzen dat de niveauverschillen nog betrekkelijk gering zijn. Bovendien geven de ontwikkelingen in de sfeer van uitkeringen geen duidelijke toename van de verschillen tussen de stad en het ommeland te zien. Dat roept de vraag op of en in hoeverre er nu in termen van kansarmoede - want daar gaat het toch feitelijk om - sprake is van omvangrijke ruimtelijke concentraties. Omdat de hier besproken wijken en buurten nog dikwijls zeer omvangrijke gebieden omvatten en de niveaus van kansarmoede op een dergelijke grove ruimtelijke schaal welhaast per definitie betrekkelijk laag zijn, is het nadrukkelijk gewenst om op een veel lager schaalniveau op zoek te gaan naar 'pockets of poverty'. In feite is over het vóórkomen van dergelijke 'pockets' maar weinig bekend, laat staan over het negatieve effect dat er vanuit zou gaan.

De discussie over de oorzaken en gevolgen van ruimtelijke concentraties van kansarmoede in Nederlandse steden kent dus nog veel losse eindjes en onbeantwoorde vragen. Voor een opheldering kan een gedetailleerde beschrijving van de ruimtelijke patronen van kansarmoede nodig worden gemist. Hoe kan men immers meningen hebben over oorzaken en gevolgen van concentraties, of over gettovorming, als er geen adequate beschrijving van de concentraties is? In feite kan een correcte beschrijving al direct een aantal antwoorden opleveren op veel gestelde vragen en zelfs resulteren in veronderstellingen over de oorzaken en gevolgen van de ruimtelijke concentraties. Bepaalde oorzaken of gevolgen zijn immers met specifieke ruimtelijke patronen verbonden. Met een juiste beschrijving kunnen, als ze al bestaan, armoedegetto's worden vastgesteld. In de volgende paragrafen gaan we hier verder op in.

3 Data en operationalisering

Data

In de aanloop van dit onderzoek is reeds aangeduid dat de vereiste detaillering van de gegevens (ten behoeve van een nauwgezette vaststelling van kansarmoede) en de aard van de ruimtelijke analyses (op laag ruimtelijk schaalniveau, liefst op individueel niveau, inclusief een codering van de woonlocatie, bijvoorbeeld via de postcode) feitelijk een volkstelling-achtig bestand vergt: breed en lang, dat wil zeggen een datamatrix met veel variabelen voor een groot aantal bewoners. Zoals bekend is een dergelijk bestand niet aanwezig. Als alternatief voor de volkstelling wordt wel genoemd het Woningbehoefteonderzoek van het CBS. Dat is hier echter niet bruikbaar omdat het aantal eenheden te gering is voor gedetailleerde locatie-analyse van 'pockets of poverty' binnen de steden. Er blijven in beginsel twee alternatieven over. Beide hebben hun tekortkomingen. Het eerste alternatief is het regionaal inkomensonderzoek van het CBS. Dit is een omvangrijk steekproefbestand dat ook op zeer gedetailleerd ruimtelijk niveau analyses toelaat en onderzoek naar effecten van inkomensconcentraties op individuele sociale mobiliteit - in termen van inkomens - mogelijk maakt. Gegevens over arbeidsmarktparticipatie en opleiding van respondent en partner, die wij zeer belangrijk achten bij het bepalen of iemand kansarm of kansrijk is, zijn in dat bestand echter niet aanwezig. Het is dus een smal en lang bestand. Het inkomensonderzoek heeft echter als belangrijkste voordeel dat het erg groot is, waardoor voor alle middelgrote en grote steden uitspraken gedaan kunnen worden over het bestaan van pockets of poverty (gemeten in inkomens termen). Het is bovendien sinds kort als longitudinaal gegevensbestand beschikbaar, op individueel niveau, waardoor uitspraken kunnen worden gedaan over de verandering van het individuele inkomen in relatie tot de (verandering van de) inkomenskenmerken van de omgeving van de betreffende individuen. Het is dan ook zeker de moeite waard om de in dit rapport toegepaste methodiek ook op de veel grotere CBS bestanden toe te passen. Hier hebben wij echter gekozen voor het tweede alternatief, het gebruik maken van een beperkter bestand in termen van het aantal onderzoekseenheden, maar juist ruimer in het aantal variabelen: een breed en kort bestand. Het betreft drie databestanden die afkomstig zijn uit omvangrijke enquête-onderzoeken die in de periode 1994-1996 zijn uitgevoerd in de steden Amsterdam, Utrecht en Tilburg. De surveys betroffen onderzoek naar het gebruik van genees- en genotmiddelen. Deze surveys bevatten de gewenste bevolkingsgegevens en de vereiste ruimtelijke coderingen. Het betreft aselechte steekproeven van de bevolking van 12 jaar en ouder voor de steden Amsterdam, Utrecht en Tilburg. Het steekproefkader werd gevormd door het bevolkingsregister. De respons is nauwkeurig onderzocht op representativiteit in afzonderlijk non-respons onderzoek. De afspiegeling is als zeer adequaat bestempeld (zie bijv. Sandwijk e.a. 1995) De enquêtes die zijn uitgevoerd in de drie steden betreffen identieke vragenlijsten die in individuele mondelinge interviews zijn afgenomen. In Amsterdam werden ruim 4400 interviews afgenomen, in Utrecht en Tilburg ruim 2200 elk. Voor het onderhavige onderzoek naar de 'pockets of poverty' is alleen gewerkt met de respondenten van 18 jaar en ouder in de steekproef. De bestanden zijn groot genoeg om te experimenteren met ruimtelijk gedetailleerde analyses en om de belangrijkste 'pockets of poverty', voor zover aanwezig, aan te wijzen. De keuze voor een analyse aan de hand van deze bestanden is echter vooral bepaald door de ruime mogelijkheden

die ze bieden voor de operationalisering van de cruciale variabelen die gebruikt moeten worden, kansarmoede en locatie. De analyse zou zeker gebaat zijn bij een groter aantal respondenten, maar het beperkte aantal moet hier op de koop toege-
nomen worden.

Operationalisering

In het onderzoek staat de beschrijving van ruimtelijke concentraties van kansarmen centraal. Centraal staan derhalve de begrippen 'ruimtelijke concentratie' en 'kansarmoede'. Het eerste begrip komt in de volgende paragraaf uitgebreid aan de orde, als aangegeven wordt op welke wijze dat begrip vertaald wordt, via GIS (Geografische Informatie Systeem) technieken, naar ruimtelijke weergaven. Die vertaling mondt direct uit in de beschrijving en dat is de reden om aan die operationalisering pas in de volgende paragraaf aandacht te besteden. Op het begrip kansarmoede gaan we hier nader in.

Kansarmoede is door ons synoniem gesteld aan perspectiefloosheid, het ontbreken van uitzicht op vooruitgang. In de literatuur wordt het begrip kansarmoede vooral verbonden geacht met iemands opleiding en werkgelegenheidspositie. Een kansarm individu is door ons na enige analyses gedefinieerd als laag opgeleid en werkloos. De gedachte is dat een hogere opleiding, ook in het geval men werkloos is, toch een beter perspectief biedt om te zijner tijd een baan te bemachtigen. Het werkloos zijn op zichzelf is dus een onvoldoende voorwaarde om als kansarm betiteld te worden. Terzijde zij opgemerkt dat om dezelfde reden ook een huishouden met een laag inkomen niet altijd beschouwd mag worden als kansarm. Omdat de individuele kenmerken niet alles zeggen over iemands mogelijkheden, wanneer een individu deel uitmaakt van een meerpersoonshuishouden, is het echter gewenst ook enkele kenmerken van de partner in de beschouwing te betrekken. Uiteindelijk is als strikte operationele definitie gekozen voor de volgende formule (beperkt tot de respondenten van 18 jaar of ouder): iemand is kansarm als men laag opgeleid is (LO/LBO), en hetzij werkloos hetzij arbeidsongeschikt is, en geen partner heeft met een betaalde baan. Alle overige respondenten van 18 jaar en ouder werden als niet-kansarm aangemerkt. Er is ook geëxperimenteerd met andere definities. Als de 'partner-eis' niet gesteld wordt, neemt het aantal 'kansarmen' toe met tien procent; als ook het ontvangen van bijstand in de beschouwing wordt betrokken, neemt het aantal kansarmen drastisch af. In tabel 3 is aangegeven hoeveel respondenten er bij uiteenlopende operationalisering horen. De additionele eisen achten wij te streng en niet noodzakelijk duiden op een (extra) gebrek aan perspectief. Het weglaten van de eis dat de partner geen betaalde baan mag hebben, levert erg weinig extra eenheden op. Alles overwegend kiezen wij voor een betrekkelijk strenge definitie, die, wanneer gehanteerd in de analyses, enige zekerheid geeft daadwerkelijk te maken te hebben met kansarmoede en 'pockets of poverty', maar die tegelijkertijd voldoende respondenten oplevert om verdere analyse mogelijk te maken; een aandeel kansarmen van één à twee procent is daarvoor te laag.

De strenge definitie wijst uit dat in Amsterdam slechts 179 van de 4085 personen tot de kansarmen kunnen worden gerekend, dat wil zeggen 4,4 procent. In Utrecht en Tilburg gaat het in de gebruikte steekproeven om respectievelijk 3,2 en 4,2 procent.

Tabel 3   Alternatieve definities van kansarmoede en aantal betrokken eenheden in Amsterdam, 18 jaar of ouder

Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd. werkloos/arbeidsongeschikt + lo/lbo + geen partner met betaalde baan	179
idem + idem	200
idem + idem + geen partner met betaalde baan + langd. werkloos (> 1jr)	96
idem + idem + geen partner met betaalde baan + laag inkomen (< 1500)	59
idem + idem + laag inkomen (< 1500)	59

Bron: Survey AME

Om de ruimtelijke segregatie en concentratie te onderzoeken is gebruik gemaakt van de woonlocatie van de respondent. Deze locatie is via geocodering vrij nauwkeurig te bepalen uit het 6-posities postcode gedeelte uit het adres van de respondent. Een gering aantal respondenten in Amsterdam en Utrecht, en een groot aantal respondenten in Tilburg kon helaas niet op deze manier worden gelokaliseerd, omdat hun postcode niet voorkomt in de coördinatenlijst die ons ter beschikking staat. Deze respondenten zijn in dit onderzoek noodgedwongen buiten beschouwing gelaten. Tabel 4 geeft voor de drie steden een overzicht van het aantal respondenten van verschillende categorieën.

Tabel 4 Aantal kansarme en niet-kansarme respondenten in elk van de drie steden.

Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.	Amsterdam	Utrecht	
	Tilburg		
totale steekproef respondenten	4364	2207	2248
respondenten vanaf 18 jaar	4085	2063	2019
kansarm	179	67	84
gelokaliseerd respondenten vanaf 18 jaar	3881	2047	1336
Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd. kansarm	172	67	
	57		

Bron: Surveys AME

De kansarme en niet kansarme personen (respondenten behorend tot (b.h.t.) doelgroep), die het uitgangspunt vormen voor de analyses zijn met hun exacte locaties weergegeven in de figuren 1, 2 en 3. Op de achtergrond is de buurt- en wijkindeling van de betreffende steden weergegeven. De figuren zijn informatief in een aantal opzichten. Ten eerste wordt duidelijk welke gebieden bewoond zijn, waardoor de betrekkelijkheid van de buurt- en wijkindeling scherp naar voren komt. Ten tweede blijkt duidelijk dat door het aselechte karakter van de steekproef de ruimtelijke spreiding van de respondenten tevens de dichtheidsverschillen in de steden reflecteert. Dit is een belangrijk gegeven bij ruimtelijke analyses die gebaseerd zijn op steekproeven, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien. Uitspraken over ruimtelijke concentraties zijn eerder significant in woongebieden die een hoge dichtheid hebben, dan in woongebieden met lagere dichtheid. In Amsterdam komen daardoor de woonmilieus in Zuidoost minder in de analyses naar voren; in Tilburg zien we hetzelfde voor de woongebieden in Noord. Dat geeft ook de grenzen van de uitspraken aan als gewerkt wordt met een steekproef van

de omvang waarover wij de beschikking hebben.

4 Pockets of poverty: twee methoden

De vraag of er in de onderzochte steden 'pockets of poverty' bestaan en zo ja, hoe betrouwbaar ze in beeld gebracht kunnen worden, is met twee methoden onderzocht. De eerste methode is globaal ordenend en stelt de omgeving van het individu centraal. De tweede methode is geavanceerder en niet op de individuen, maar op het vinden van kleine gebieden georiënteerd.

Methode I: de mate van kansarmoede in de omgeving van individuen

Bij deze methode, die ook door Johnson (1984) werd beproefd, is voor elk individu berekend hoeveel kansarme personen zich bevinden binnen een straal van 300 meter rondom het individu. Dat aantal is gepercenteerd ten opzichte van het totaal aantal personen binnen dat gebied. De straal van 300 meter impliceert een gebied van ongeveer 28 hectare en is tot stand gekomen op basis van experimenten. Het is een goede reikwijdte met het oog op de steekproefomvang en het sluit aan bij de directe leefsfeer van de individuen. De cartografische weergave beperkt zich tot de individuen die in een cirkel wonen waarin tenminste 12,5 procent van de inwoners kansarm is (in de figuren aangeduid met 'omgevingsvariabele > 12,5%') en waarbij tenminste 25 steekproefpersonen binnen de cirkel te vinden zijn. De grenswaarde is bepaald op basis van de volgende redenering en wordt geïllustreerd aan de hand van het voorbeeld Amsterdam (Amsterdam is voor de andere steden als norm gebruikt). Het percentage kansarme personen (p) is bepaald, voor Amsterdam 4,5 procent (gelokaliseerde eenheden). Het percentage niet-kansarmen (q) is gedefinieerd als $1-p$, voor Amsterdam derhalve 95,5. Bij een steekproefaantal van 25 (het minimum) is de binomiale standaardfout van p , gedefinieerd als $\sqrt{pq/n}$, voor ons voorbeeld ongeveer 4 procent. Twee standaardfouten boven de fractie p leidt in ons voorbeeld tot twee maal vier procent boven 4,5 procent, derhalve een grenswaarde van 12,5 procent. Bij waarden boven 12,5 procent in de steekproef zal de werkelijke waarde dus vrijwel zeker hoger zijn dan 4,5 procent, dat wil zeggen vrijwel zeker boven het gemiddelde voor de gehele stad liggen. De figuren 4, 5 en 6 sluiten aan bij deze methode. Daar zijn die respondenten (zowel kansarme als niet-kansarme) in beeld gebracht die in hun bufferzone van 300 meter minstens 12,5% kansarme respondenten hebben, echter alleen, in verband met de betrouwbaarheid van het beeld, voor zover hun buffer minstens 25 steekproefpersonen omvat. Om de locaties van de geselecteerde respondenten zijn cirkels getrokken met een (arbitraire) straal van 100 meter, om te zien of zich op die manier 'pockets of poverty' vormen.

Methode II: gebieden naar het aandeel kansarmen

In de tweede methode is de kansarmoede beschouwd als een continu over het gebied variërende variabele. Deze methode is ontleend aan de geostatistische literatuur (zie Isaaks & Mohan 1989). Over het studiegebied is een rooster van cellen gelegd. In dit onderzoek hebben wij een maaswijdte van 100x100 meter toegepast (één hectare). Voor elke cel in het rooster wordt een uitspraak gedaan over de kansarmoede in die cel, volgens het volgende voorschrift. Indien zich in een cirkel van 300 meter om een cel minder dan 25 respondenten bevinden, onthouden wij ons van een uitspraak over de kansarmoede voor die cel, met andere woorden, de waarde aldaar wordt op 'ontbrekend' gezet. Op deze manier wordt vermeden dat de waarde van een cel gebaseerd wordt op een erg klein

aantal respondenten, waardoor die waarde een grote onbetrouwbaarheid zou hebben. Voor de overige cellen, waarvoor binnen 300 meter dus altijd minstens 25 respondenten aanwezig zijn, is het percentage kansarmoede geraamd uit de precies 25 respondenten die het dichtst bij die cel liggen. Als raming is het gewogen gemiddelde van de waarden (1 = kansarm, 0 = niet-kansarm) van die 25 respondenten genomen, en wel omgekeerd evenredig gewogen met de afstand. De op deze wijze geraamde celwaarden zijn vervolgens in drie categorieën ingedeeld en voor elk van de drie steden gelijk gehouden: tot 12,5%, tussen 12,5% en 25% en tenminste 25%. Aan deze categorieën verbinden wij de volgende interpretatie. Als het percentage ontbreekt (wit in de figuren 7 t/m 9) durven wij geen uitspraak te doen over de kansarmoede voor die cel, omdat de steekproefomvang waarop die uitspraak gebaseerd zou moeten worden ons inziens te klein is: voor grote delen van de drie steden kunnen er in verband met een lage bevolkingsdichtheid in combinatie met de kleine omvang van de steekproef dus geen pockets of poverty worden vastgesteld. Bij een percentage tussen 0 en 12,5% (lichtgrijs in de figuren) geeft de steekproef ons geen aanleiding de cel als relatief kansarm te bestempelen. Als het percentage tussen 12,5% en 25% ligt (donkergrijs in de figuren) is er een behoorlijke kans dat de cel relatief kansarm is. Bij een percentage vanaf 25 (zwart in de figuren 7 t/m 9) gaat het vrijwel zeker om een cel met relatief veel kansarmen in de directe omgeving. Bij de grenswaardebepaling is dezelfde redenering gevolgd als aangegeven bij methode I.

Als voldoende cellen die op 25% of meer kansarmen worden geraamd een aaneengesloten gebied vormen, kan dat gebied aangemerkt worden als een 'pocket of poverty'. Aangezien elke cel een oppervlakte heeft van 1 hectare geeft het aantal aaneengesloten cellen juist de totale oppervlakte van de 'pocket' in hectares. Om zo'n 'pocket' heen liggende cellen in de categorie 12,5%-25% kansarmoede kunnen beschouwd worden als de vage grenzen van de 'pocket'.

5 Inhoudelijke interpretatie en vergelijking van de steden en methoden

Methode I

In Amsterdam (figuur 4) komen langs het eerste instrument gemeten twee à drie gebieden naar voren waar relatief veel respondenten wonen temidden van een zekere concentratie van kansarmen. In Amsterdam-Oost betreft het een gebied aan weerszijden van de spoorbaan rond het Muiderpoortstation: stukjes van de Dapperbuurt en Indische buurt West, een gebied aansluitend aan de Amsterdamse binnenstad, maar er ook enigszins van afgescheiden door de Plantagebuurt en Artis. Het betreft een woongebied dat voor een belangrijk gedeelte aan het begin van de twintigste eeuw is gebouwd. Voor tweederde bestaat de voorraad uit sociale huurwoningen; de overige woningen zijn particulier bezit en worden voornamelijk particulier verhuurd. Een gedeelte van het gebied is inmiddels gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De kwaliteit van de woningen en funderingen gaf daartoe aanleiding. De stadsvernieuwing heeft destijds plaatsgehad onder de noemer 'bouwen voor de buurt'. Daardoor zijn ook in de vervangende woningen huishoudens met een zwakke sociale positie terecht gekomen.

In Amsterdam-West gaat het om een gebied dat in zekere zin op het eerst besproken gebied lijkt. Het betreft enkele buurten in stadsdeel De Baarsjes. Deze woonmilieus zijn wat later gebouwd, voornamelijk in het Interbellum. De woningen zijn er iets groter. De relatieve ligging van deze woonmilieus ten opzichte van de binnenstad lijkt sterk op die van de boven besproken gebieden in Oost. Ook hier vinden we nagenoeg uitsluitend huurwoningen. Het aandeel particulier verhuurde woningen is er echter omvangrijker. In dit gebied is pas recent een stadsvernieuwingsoperatie begonnen, met name op en rond het Mercatorplein. Deze stadsvernieuwing staat minder in het teken van het 'bouwen voor de buurt' en zal waarschijnlijk leiden tot een lichte 'upgrading' van de buurt.

Figuur 4 laat ook nog twee wat kleinere gebieden zien, beide gelegen in stadsdeel De Pijp. Het meest noordelijke gebiedje is sterk op de binnenstad betrokken en kent vooral kleine - autochtone - huishoudens. De woningen zijn hier aanmerkelijk kleiner en ouder dan in het zuidelijker gebied binnen de Pijp, waar meer - allochtone - gezinshuishoudens wonen.

In Utrecht (figuur 5) manifesteren zich met deze methode geen omvangrijke concentraties van huishoudens die in een omgeving wonen waar een duidelijke aanwezigheid van kansarmen kan worden vastgesteld. Een lichte concentratie kan worden vastgesteld in Utrecht Noord, met name in en om de Schaakbuurt. Het gaat hier om vroeg-naoorlogse woonmilieus met veel strokenbouw. Het merendeel van de woningen bevindt zich in de sociale huursector. De andere concentraties, in Utrecht Zuid-West in Kanaleneiland, in en om de buurt Marshallaan, betreffen eveneens vroegnaoorlogse woningen, vooral portiekflats zonder lift.

In Tilburg tenslotte (figuur 6), komt één gebied te voorschijn. Daar zijn onmiskenbaar veel respondenten te vinden die een relatief kansarme omgeving om zich heen weten. Het gaat om een gebied in de wijk Broekhoven. We treffen in dit gebied een hoog aandeel vooroorlogse woningen aan. Bij dit gebied zijn in het recente verleden onlusten geweest, samenhangend met en gericht tegen de komst van etnische minderheden.

Wanneer nog iets nader naar de 'pockets of poverty' in de drie steden gekeken

wordt, dan kan het volgende geconstateerd worden. Het aantal respondenten dat meer dan 12,5% kansarmen in zijn woonomgeving telt is in geen van de drie steden erg groot: minder dan 2%. Daarnaast komt voor geen van deze respondenten het percentage veel boven de grenswaarde van 12,5% uit; niemand uit de steekproef heeft een waarde van meer dan 20%. Alhoewel deze bevinding ook beïnvloed wordt door de omvang van de steekproef (in een grotere steekproef zitten meer kansarmen en worden dus sneller de grenswaarden overschreden), wijst deze bevinding er tevens op dat ook in de woonomgeving van bewoners van een 'pocket of poverty' nog vele niet-kansarmen voorkomen; evenzovele voorbeelden om zich aan te spiegelen. De situatie van het getto, waarin dergelijke voorbeelden zich niet meer voordoen, is dus gelukkig in deze drie steden geen werkelijkheid.

Daarnaast leidt bovenstaande beschrijving tot het inzicht, dat 'pockets of poverty' zich in zeer verschillende woonmilieus kunnen manifesteren, waarbij met verschillend zowel bedoeld wordt op de bevolkingssamenstelling als op de fysieke structuur en kenmerken van de woningvoorraad ter plekke. Dat impliceert dat de 'pockets' niet als één categorie kunnen worden beschouwd. Er zijn zowel wat oudere buurten als relatief recent gebouwde woonmilieus aangegeven; het gaat daarnaast om eengezinshuizen en om diverse typen woningen in meergezinshuizen; verder betreft het woonmilieus die dicht tegen de binnenstad aan liggen en meer perifere wijken. We hebben buurten genoemd die een hoog aandeel allochtonen kennen en buurten met een laag aandeel. Er zijn milieus met veel kleine huishoudens, en milieus met veel gezinshuishoudens genoemd. Kortom, er dient zich een brede waaier van situaties aan, waarin individuen zich kunnen bevinden op locaties die gekenmerkt worden door veel kansarme omwonenden. Tegelijkertijd doen soortgelijke situaties zich zeer vaak voor zonder dat deze gepaard gaan met een concentratie van kansarmoede. Dit feit, dat zich zeer uiteenlopende woningmarktsituaties kunnen voordoen, waarbinnen zich concentraties van werkelijke kansarmoede manifesteren, impliceert dat niet eenvoudig naar één instrument in de sfeer van de woningmarkt kan worden gegrepen om dergelijke concentraties ongedaan te maken.

Methode II

De eerste methode, die hiervoor besproken is, is gericht op het aanduiden van de locatie van individuele respondenten die wonen temidden van een relatief hoog aantal kansarme medeburgers. De tweede methode die is toegepast om concentraties van kansarmoede in beeld te krijgen, beoogt gebieden aan te wijzen die als kansarm kunnen worden betiteld. Met deze methode wordt een uitspraak gedaan op basis van kleine gebieden, gridcellen van één hectare. Bepaald wordt of er op basis van de gegeven steekproeven überhaupt wat gezegd kan worden, en vervolgens wat het niveau van kansarmoede is in het betreffende gebied. Het streven is er daarbij op gericht plekken aan te wijzen die, ondanks de omvang van de steekproef, vrijwel zeker als "kansarm" betiteld mogen worden. Met een ruimere steekproef zouden waarschijnlijk meer pockets of poverty aangewezen worden, maar de eerder gevonden pockets zouden dan opnieuw naar voren komen.

In Amsterdam (figuur 7) blijken uitspraken mogelijk voor omvangrijke woongebieden, maar voornamelijk voor gebieden die voor de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd en (vrijwel in zijn geheel) buiten de binnenstad gelegen zijn. Er kunnen significante uitspraken gedaan worden voor vrijwel alle 19^e en vroeg-20^e eeuwse buurten en wijken. De zwarte vierkanten in de figuur zijn met grote zekerheid

woonmilieus met een relatief hoog aandeel kansarmen.

Wat opvalt is dat dergelijke gebiedjes nogal verspreid over het stedelijk gebied te vinden zijn. Er is geen sprake van omvangrijke aaneengesloten gebieden. Er zijn slechts 'pockets' te vinden van geringe omvang. Het grootste aaneengesloten gebied waarin 25% of meer kansarmen te vinden zijn, betreft vier cellen (= 4 hectare). Het ligt ten noordwesten van het Muiderpoortstation in de Indische Buurt in stadsdeel Oost. Als de vage grens van cellen met 12,5%-25% kansarmoede er bij wordt gerekend, gaat het om een gebied van 7 hectare. Verder zijn er twee 'pockets' van drie cellen, beide in stadsdeel De Pijp. Als daar de vage grens er bij wordt gerekend, gaat het om gebieden van 8 en 5 hectare. Daarnaast zijn er verscheidene kleine 'pockets' in het westelijk gedeelte van de stad, maar ook daar zijn nergens omvangrijke armoedegebieden te vinden.

In Utrecht (figuur 8) omvat het grootste aaneengesloten gebied van 25% of meer kansarmen drie cellen (6 hectare als de vage grens er bij wordt geteld). Dit gebied vinden we in de wijk Kanaleneiland in het zuidwesten van de stad, met gedeelten van de buurten Marshallaan, Van Vollenhovenlaan en Columbuslaan. Daarnaast blijken er verscheidene kleine concentraties van kansarmoede te vinden te zijn, vooral in het deel van Utrecht ten noorden van de binnenstad. Ook hier domineert het beeld van spreiding over het stedelijk gebied. Opnieuw is geen sprake van omvangrijke armoedegebieden.

In Tilburg (figuur 9) zijn er weliswaar niet meer dan twee aaneengesloten cellen met tenminste 25% kansarmoede te vinden, maar als daar de cellen met 12,5%-25% kansarmoede bijgevoegd worden, blijkt zich toch duidelijk één wat omvangrijke 'pocket' te manifesteren, naast enkele minuscule andere. Dit wat grotere 'pocket of poverty' is reeds bij methode I beschreven. Het bevindt zich in een gebied dat een decennium geleden als 'volkswijk' betiteld zou kunnen worden. Verder valt het op dat er maar enkele versnipperde gebieden zijn waar een uitspraak over een ruimtelijke concentratie van kansarmoede mogelijk is. Dat is slechts gedeeltelijk een gevolg van de steekproef. Het heeft ook veel te maken met de aard van de stedenbouwkundige structuur van de stad, die is opgebouwd uit een groot aantal afzonderlijke dorpen en doorspekt was met bedrijven uit de textielindustrie.

De resultaten van de toepassing van de tweede methode wijzen uit dat zich weliswaar hier en daar heldere 'pockets of poverty' manifesteren, maar dat het dominante beeld dat opdoemt er toch een is van een omvangrijke spreiding. De eerste methode wees uit, dat er bovendien geen sprake is van grote concentraties. Het begrip armoedegetto lijkt daarom in geen van de drie steden van toepassing.

De methoden vergeleken

In feite betreffen de beide gepresenteerde methoden twee heel verschillende benaderingswijzen van de duiding van het ruimtelijke patroon van kansarmoede. De eerste methode toont in wezen de spreiding van individuele personen; de tweede toont kleine gebiedjes. Omdat de individuele personen zijn weergegeven op basis van het niveau van kansarmoede van hun omgeving, en omdat deze personen ruimtelijk zijn weergegeven, bestaat de neiging om ook hier over gebieden te spreken, maar strikt genomen is het niet correct om ze op deze wijze min of meer gelijk te schakelen. Ook empirisch kan men tot deze conclusie komen. Als de kaarten die met beide methoden gemaakt zijn, met elkaar worden vergeleken, blijken de concentraties die met de eerste methode zichtbaar worden weliswaar

opnieuw zichtbaar met de tweede methode, maar er wordt toch veel nuance aan toegevoegd. Bovendien blijken er ook andere 'pockets of poverty' zichtbaar te worden bij de tweede methode.

Als het gaat om het opsporen van gebiedsconcentraties met relatief veel kansarmen, lijkt de tweede methode meer geschikt. Voor dat doel levert deze methode ook duidelijk meer gedetailleerde informatie op. Ook is de methode aantrekkelijk omdat hij, afhankelijk van de steekproefgrootte, duidelijk maakt over welke gebieden significante uitspraken kunnen worden gedaan. De gebiedjes (vierkanten van 1 hectare) zijn bovendien zo klein, dat de score van het vierkant, via de postcode van het individu, ook als kenmerk van een individu meegenomen kan worden. Ook voor analyses op individueel niveau, waarbij de woonplek-kenmerken van het individu in de beschouwing moeten worden betrokken, biedt deze methode dus een oplossing.

6 Tentatieve verklaringen voor de 'pockets of poverty'

In de voorgaande paragraaf concludeerden we reeds dat het niet eenvoudig is eenduidige verklaringen te vinden voor het zich manifesteren van 'pockets of poverty'. De variatie aan woon- en leefmilieus die ermee verbonden is, zowel in termen van typen huishoudens, als in termen van typen woningvoorraden, maakt al duidelijk dat eenvoudige verwijzingen naar 'soorten mensen' of 'soorten woningen' niet erg zinvol zijn.

In paragraaf 2 zijn bij de bespreking van de literatuur al wel enige mogelijke verklaringen naar voren gebracht. Daar kunnen nog enkele factoren aan worden toegevoegd. Bij elkaar gaat het om:

- een grotere marktgerichtheid van overheid en (voorheen) publieke instituties
- een steeds verder terugtrekkende overheid: minder sociale zekerheid en vangnetten
- een krimpende voorraad sociale huurwoningen
- verzelfstandiging van de corporaties, waardoor ook deze meer marktgericht zullen opereren
- toenemende inkomensongelijkheid
- de neiging van huishoudens zo homogeen mogelijke woonmilieus na te streven
- een verruiming van de woningmarkt en dus een toename van de keuzeruimte
- een groei van de ruimtelijke concentraties van armoede zelf, die op zijn beurt als oorzaak kan gaan werken voor uitbreiding van de concentraties; een zichzelf versterkend proces dus
- de xenofobie ten aanzien van de aanwezigheid van buitenlanders, die dikwijls tevens kansarm zijn

In paragraaf 2 zijn over deze verklaringsfactoren al enkele uitspraken gedaan. Hier beperken we ons daarom tot een aanvullende evaluatie en het plaatsen van enkele kritische kanttekeningen bij de vooronderstellingen die aan het denken over 'pockets of poverty' ten grondslag liggen. In het bijzonder besteden we aandacht aan de betekenis van het schaalniveau waarop uitspraken over ruimtelijke processen worden gedaan; aan de invloed van de toenemende inkomensongelijkheid; aan het vermeende belang van een omvangrijke sociale huursector; aan de rol van de volkshuisvesting in het algemeen; aan de associatie tussen kansarmoede en etniciteit; en aan de vraag: "wat dan wel?". Tot slot maken we enkele kritische kanttekeningen bij het debat over segregatie en armoedewijken.

Schaalniveau

Het is van belang dat het schaalniveau waarop uitspraken worden gedaan, goed in de gaten wordt gehouden. Ook bij de beschrijving van ruimtelijke patronen en processen is dat van betekenis, omdat er uiteenlopende verklaringen kunnen worden gegeven voor verschijnselen die zich op verschillende schaalniveaus aan ons voordoen. Uit eerder door ons uitgevoerd onderzoek (Musterd & Deurloo 1997) naar de relatie tussen etnische segregatie en volkshuisvesting is gebleken dat op het schaalniveau van buurten en wijken de ruimtelijke spreiding van de (goedkope) woningvoorraad (de relatieve 'onderkant' van de markt) van belang is voor het begrip van het spreidingspatroon van migranten; op dat niveau lijken de constraints te domineren. Maar op een veel gedetailleerder ruimtelijk schaalniveau dringt zich een redenering op die meer ruimte geeft aan de factor keuze. Etnische groepen die op dezelfde woningmarktsegmenten zijn aangewezen (bijvoorbeeld

Turken en Marokkanen), blijken op microniveau (blok, straat) dikwijls van elkaar gesegregeerd te wonen. Bij de verklaring van segregatie dient men zich dus het belang van dergelijke verschillende schaalniveaus te realiseren.

Marktwerving in de huursector

De laatste jaren neemt in Nederland de inkomensongelijkheid toe. De lagere inkomens stijgen minder dan de hoge inkomens. De woonlasten voor de lage inkomens nemen daarnaast sterk toe door huurharmonisatie en introductie van het marktbeginsel in de volkshuisvesting. De ontwikkelingen ten aanzien van de woonlasten dienen te worden beschouwd als een onderdeel van de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid. Een groeiende groep huishoudens met een laag inkomen blijkt meer dan 25% van het inkomen aan huur kwijt te zijn (SCP 1996a, p. 245). De meesten onder hen zijn niet in staat om een woning te kopen; zij kunnen niet anders dan duur huren. Het wonen dreigt voor hen onbetaalbaar te worden. Doordat degenen die het zich wel kunnen permitteren, inderdaad ook een woning kopen, wordt de huursector uiteindelijk steeds meer het domein van de lagere inkomensgroepen. Dit proces, waarbij de minst draagkrachtigen alleen woonruimte kunnen vinden in een krimpende sector van de woningmarkt, wordt wel aangeduid als residualisering (Murie en Musterd 1996).

Voor velen in de lage inkomensgroepen, vooral voor de ouderen, bestaat weinig zicht op inkomensverbetering; met blijvend hoge woonlasten als gevolg. Verhoging van de huursubsidie lijkt de enige weg om de hoge woonlasten te verminderen (SCP 1996b, p. 92 en verder). De andere weg, goedkoper gaan wonen, is nauwelijks aan de orde, omdat er eenvoudigweg bijna geen aanbod is in de categorie van goedkope, kwalitatief matige woningen (SCP 1996a, p. 247). De kwalitatieve norm voor het wonen is in Nederland door de vele nieuwbouw zeer hoog geworden. Het beleid is er daarnaast op gericht om de bewoners zelf de kosten van het wonen te laten dragen. Het SCP spreekt van een 'gedwongen kwaliteitsconsumptie', vooral in de nieuwbouw. Het niveau van de lage inkomens sluit niet meer aan bij de (gestegen) prijs van de (gestegen) woonkwaliteit in Nederland; met hoge huurquote als consequentie. In de oudbouw zal de overheid noodgedwongen scherper passend moeten toewijzen: de - schaarse - woningen met de laagste huren aan de huishoudens met de zwakste positie. Dat zal opnieuw kunnen leiden tot een toename van segregatie. Omdat tegelijkertijd een uitverkoop van de (meer courante) huurwoningen dreigt te plaats te vinden, mag vergeleken met andere segmenten tevens een zekere segregatie in de resterende sociale huursector in zijn geheel worden verwacht.

De visie dat inkomenswijken zullen ontstaan, wordt ook ingegeven door wat hier geconstateerd is: de resterende huursector als verzamelplaats voor huishoudens met lage inkomens. Deze residualisering, gekoppeld aan het feit dat goedkope huurwoningen ruimtelijk geconcentreerd voorkomen, moet logischerwijs resulteren in inkomenswijken. Deze ontwikkeling, die uiteindelijk vooral een functie is van de inkomensongelijkheid, is al enige tijd gaande. Het SCP constateert weliswaar dat goedkope huurwoningen nu nog wel bewoond worden door huishoudens met een bovenmodaal inkomen; maar dat in wijken met veel dure huurwoningen en veel koopwoningen het aandeel lagere-inkomensgroepen snel afneemt. Deze ontwikkeling dreigt zich voort te zetten.

De rol van een grote sociale huursector

Aan de andere kant zijn er niet veel argumenten te vinden die steun geven aan de

bewering dat een veel grotere voorraad sociale huurwoningen juist zou leiden tot een rem op segregatie. In een specifiek op dat thema gerichte studie hebben Musterd & Deurloo (1997) een aantal redenen genoemd om te twifelen aan het gesuggereerde verband. Een eerste reden is historisch van aard. Er blijkt zich in de Nederlandse geschiedenis al decennia lang ongeveer dezelfde mate van segregatie voor te doen met betrekking tot Turken en Marokkanen die naar de grote steden komen. Echter dat niveau van segregatie werd twee decennia geleden in de particuliere huursector bereikt en nu voornamelijk in de sociale huursector. De sociale huursector speelt pas recent een rol in de segregatieniveaus van deze groepen.

Ten tweede is de segregatie een functie van de variatie in de woningvoorraad en de variatie in de woningvraag, die weer samenhangt met andere factoren. Afhankelijk van de dynamiek in de woningmarkt, kan een bepaald segment van de sociale huursector gemakkelijk een wat zwakkere positie krijgen en tot segregatie binnen de sociale huursector aanleiding geven (Murdie 1994).

Ten derde zijn er nagenoeg overal ontwikkelingen gaande die leiden tot een relatieve positiedaling van de sociale huursector in het algemeen. Die dalende positie impliceert een algemene marginalisering van de sector en waarschijnlijk opnieuw van segmenten daarbinnen. Dat laatste komt voort uit de reeds genoemde noodzaak de zwakste huishoudens toe te wijzen aan de goedkoopste delen van de voorraad, maar zou ook bij marktwerking de uitkomst zijn: het segment van de overgebleven voorraad nadat sterkere partijen hun keuze hebben gemaakt, komt in aanmerking voor de zwakkere partijen.

Een vierde reden om sociale of andersoortige segregatie binnen de sociale huursector te veronderstellen komt uit de praktijk. In Amsterdam, maar ook elders zijn Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers anderzijds beide in de sociale huursector te vinden; echter op tamelijk scherp van elkaar onderscheiden plekken in de stad. Kortom, een grote voorraad sociale huurwoningen biedt nog geen garantie voor geringe sociale segregatie.

De rol van de volkshuisvesting in het algemeen

Waar men onder invloed van Europese convergentie-eisen weinig greep op de andere invloeden heeft en een grotere inkomensongelijkheid onvermijdelijk lijkt, kan men de illusie hebben dat bij de bestrijding van segregatie althans via volkshuisvestingsbeleid nog enig resultaat te boeken is, namelijk door gemengd te bouwen voor uiteenlopende inkomenscategorieën. Wij zijn echter van mening dat er maar zeer bescheiden mogelijkheden zijn voor succes. De staatssecretaris van Volkshuisvesting wil in onze ogen in feite nu al heel ver gaan. Hoewel hij op tal van plaatsen herhaalt dat de marktsector in feite het primaat moet houden in de volkshuisvesting en dat de sociale sector (de corporaties) marktconform moet blijven opereren en een open oor voor consumentenvoorkeuren gewenst is, pleit hij toch voor maatregelen die strijdig zijn met dergelijke uitspraken. In het bijzonder gaat het dan om het voornemen tot het bevorderen van een gedifferentieerd woningaanbod in zowel bestaande als nieuwe woonwijken om te vermijden dat de ruimtelijke segregatie naar inkomensgroepen toeneemt. Hij gaat voorbij aan het feit dat de waarde van een woning mede bepaald wordt door de omgeving van de woning. Makelaars kunnen daar alles over vertellen. Een duurdere woning in een slechte buurt verliest juist door die buurt veel van zijn aantrekkelijkheid; een koper of huurder zal zich wel twee keer bedenken en waarschijnlijk alleen toehappen als de prijs flink daalt en/of als de schaarste extreem groot is en er elders absoluut geen alternatief is. Een investeerder, ook een sociale investeerder, voor-

ziet deze ontwikkeling, en zal besluiten niet in dure woningen in dergelijke wijken te investeren, tenzij de overheid flink bijpast. Waar aangehaakt kan worden op een al ingezette trend naar 'upgrading' van een gebied, is natuurlijk wel ruimte voor investeringen. Daarmee worden echter geen gemengde milieus bereikt, maar opnieuw homogene milieus, op een hoger niveau wel te verstaan.

Met een goedkope woning in een 'goede' (veelgevraagde) buurt (bijvoorbeeld de binnenstad, of een duurder wijk) gebeurt het omgekeerde: het is een lot uit de loterij, waar je als huurder met geen stok uit weg te krijgen bent, tenzij de overheid je dat gebiedt. Iedereen kent wel de sociale huurwoningen op goede locaties, waar men nauwelijks doorstroming heeft. De huurders, die bij de woningtoewijzing nog tot de doelgroep moesten worden gerekend, horen daar in veel gevallen allang niet meer toe, maar blijven er wel (scheef) wonen, omdat de woonomgeving zo aantrekkelijk is. Deze beschrijving maakt overigens duidelijk dat scheefheid in de volkshuisvesting in woonmilieus die wat betreft de woningdifferentiatie heterogeen zijn, niet bijdraagt aan de heterogeniteit van de bevolking. Alleen als zich in fysiek homogene woonmilieus inkomensdifferentiatie zou voordoen, zou men op grond van een streven naar menging kunnen overwegen dit te accepteren, maar onze verwachting is dat dergelijke scheefheid zich niet of nauwelijks zal voordoen. Het is dan ook in het algemeen een misverstand te denken dat men segregatie zou kunnen tegengaan door scheefheid te accepteren.

De boven weergegeven schets kan empirisch worden ondersteund aan de hand van een recent onderzoek naar de verhuurbaarheid van woningen in stedelijke deelmilieus in het ROA gebied (Regionaal Verhuurbaarheidsonderzoek 1995, 1996). De verhuurbaarheid wordt in het onderzoek opgevat als een indicatie voor de marktpotentie van het gebied. Geheel volgens de verwachting werd vastgesteld dat er in de Amsterdamse binnenstad geen verhuurproblemen bestaan, in geen enkel huurprijssegment. Ook woningen in het aangrenzende Oud-West en De Pijp zijn goed te verhuren. Daar zijn wachttijden van meer dan vijf jaar geen uitzondering. Echter, in stadsdelen als Bos en Lommer, De Baarsjes, Geuzenveld/Slotermeer, Noord en Zuidoost zijn woningen boven de f.800,- moeilijk te verhuren. Deze constatering lijkt haaks te staan op het voornemen van de staatssecretaris om een deel van de duurder nieuwbouw in bestaand stedelijk gebied te bouwen, met name ook in wijken die nu gekenmerkt worden door een eenzijdig aanbod van goedkope huurwoningen.

Kortom, volkshuisvestingsbeleid kan geen of maar een zeer bescheiden bijdrage leveren aan het beïnvloeden van ruimtelijke segregatie. Het lijkt contra-productief om daar teveel op in te zetten en in feite kan de overheid nauwelijks van de corporaties verlangen dat zij sterk gedifferentieerde woonmilieus realiseren.

Etniciteit

Tot de factoren die worden aangevoerd om de ruimtelijke spreiding van kansarmoede te begrijpen, rekent men ook wel de spreiding van etnische minderheden. Hier speelt de veronderstelling dat leden van etnische minderheden doorgaans kansarm zijn. Hoewel er enige samenhang bestaat tussen de mate van kansarmoede en etniciteit, kunnen deze kenmerken niet zondermeer met elkaar verwisseld worden; integendeel. Onlangs hebben wij een aantal zeer gedetailleerde analyses van de ruimtelijke spreiding van etnische minderheden uitgevoerd, betrekking hebbend op de gemeente Amsterdam, in een poging om 'etnische getto's' op het spoor te komen (Deurloo & Musterd 1997). Het onderzoek had betrekking op de gehele bevolking, waarvan op individueel niveau de zespositie-postcode bekend

was. Het betreft derhalve populatieonderzoek. Genoemde analyse biedt goede mogelijkheden om de betekenisvolle armoedeconcentraties in Amsterdam te vergelijken met de betekenisvolle etnische concentraties. Daartoe kan één van de samenvattende kaarten die zijn geproduceerd over de ruimtelijke spreiding van alle etnische minderheden, dat wil zeggen Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en immigranten uit de overige niet-geïndustrialiseerde wereld samen (figuur 10), vergeleken worden met figuur 7, die hiervoor is gepresenteerd. Wat opvalt is dat de wat omvangrijker concentraties van kansarmoede en etniciteit in een aantal gevallen overlap vertonen. Tegelijkertijd zijn er gebieden aan te wijzen waar aanzienlijke concentraties van etnische minderheden te vinden zijn en waar de gebruikte steekproeven bovendien significante uitspraken over kansarmoede mogelijk maken, maar waar toch geen 'pockets of poverty' te vinden zijn. Het omgekeerde doet zich ook voor. Er zijn 'pockets of poverty', waar geen concentraties van minderheden zijn te vinden. Kortom, er is geen één op één relatie tussen kansarmoede en etniciteit. Dat uit zich ook ruimtelijk. De spreiding van kansarmoede is dan ook niet vereenvoudigd te interpreteren als een reflectie van de spreiding van etnische minderheden; van het omgekeerde is evenmin sprake.

Wat dan wel?

Een meer verdedigbare visie op het bestaan van en de dynamiek in de ruimtelijke segregatie van kansarmoede, dient zich naar onze mening te richten op de sociale

ongelijkheid zelve in combinatie met verbetering van de mogelijkheden om sociale mobiliteit te realiseren; dat wil zeggen, door vooral buitengewoon veel aandacht aan scholing en opleidingen te blijven geven. Er kan worden verondersteld dat de geringe inkomensongelijkheid, samen met een hoog niveau van herverdeling op andere terreinen (subsidies, uitkeringen) geleid heeft tot geringe segregatie. Als echter de inkomensongelijkheid toeneemt en bovendien door een andere koers van de verzorgingsstaat de betekenis van het inkomen voor de woningmarktpositie sterker wordt, dan is duidelijk dat dit de dominante krachten zijn. Deze zijn niet met een marginale ingreep in de volkshuisvesting te keren. Als er grotere verschillen in welstand ontstaan - hetgeen thans het geval is - neemt de behoefte dat uit te drukken, ook door de keuze van woning en woonmilieu, toe. Beleid gericht op beïnvloeding van de inkomenspositie zal dus effectiever zijn. Deze kan men direct trachten te beïnvloeden, of indirect, via scholing en arbeidsdeelname.

Enkele kritische kanttekeningen

Deze beschouwing over de achtergronden van sociaal-ruimtelijke uitsortering rechtvaardigt ons inziens het stellen van enkele dieperliggende vragen en het tentatief beantwoorden ervan. Daarmee kan een aantal vooronderstellingen in de discussie over inkomenswijken en segregatie tegen het licht gehouden worden.

De eerste vraag is of sociale segregatie wel terecht als een deviant en te bestrijden verschijnsel moet worden beschouwd. Is de strijd tegen segregatie wel wenselijk?

Het antwoord op deze vraag moet zijn dat sociale segregatie in feite een erg normaal verschijnsel is, dat door de meeste bewoners nadrukkelijk wordt nagestreefd.

Daar waar de segregatie zodanig scherp zou worden dat er geen communicatie tussen maatschappelijke groepen meer mogelijk zou zijn - dat 'two worlds apart' zouden ontstaan of daar waar daadwerkelijk de maatschappelijke integratie belemmerd zou worden, is dit onwenselijk. Dergelijke extreme situaties zouden kunnen leiden tot vervreemding en uiteindelijk tot conflict. Zulke extreme vormen van afscheiding van bevolkingscategorieën ten opzichte van elkaar doen zich in Nederlandse steden thans waarschijnlijk niet voor. Waar het vermoeden bestaat dat zich dergelijke situaties voordoen, dient eerst grondig nagegaan te worden of dat werkelijk het geval is. In het beleid gericht op de bestrijding van segregatie zit waarschijnlijk een wat nostalgische community-ambitie verborgen. Deze community-ambitie, waarbij aan hechte en gemengde sociale gemeenschappen wordt gedacht die door middel van frequente interactie en sociale controle tot een symbiotische situatie op buurtniveau leidt, moet echter in het huidige tijdsgewricht ingepast worden. In vroeger tijden waren huishoudens met verschillende sociale achtergronden ook ruimtelijk op elkaar aangewezen, omdat de werkgelegenheid op een bepaalde plek te vinden was en de middelen van vervoer in materiële en financiële zin geen uitsortering toelieten. Thans zijn met name het inkomen en de leefstijlen en woonvoorkeuren van huishoudens de bepalende factoren geworden in de woonmilieukeuze. Hierdoor is een variatie aan woonmilieutypen ontstaan die de mate van ongelijkheid van inkomens en van woonvoorkeuren weerspiegelt. Het dagelijks leven strekt zich over een veel groter gebied uit, waardoor de directe woonomgeving aan betekenis heeft ingeboet. Sociale homogeniteit binnen de buurt is nu een manier geworden om in een samenleving, waarin de maatschappelijke verschillen toenemen, toch goed functionerende woonmilieus tot stand te brengen: men treft er bewoners van het "eigen slag" met parallelle interesses, waardoor men op hun opvattingen kan anticiperen (Ostendorf & Vijgen 1982).

Vooralsnog lijkt het slechts gewenst om een beleid na te streven waarbij gedwongen sociale segregatie zoveel mogelijk vermeden wordt door te stimuleren dat iedereen zich een passende woning en een passend woonmilieu kan verwerven en door de verschillen tussen huishoudens niet te omvangrijk te laten worden.

Een tweede vraag die gesteld moet worden is: als niet te tolereren sociale segregatie dreigt of bestaat, wat is er dan aan te doen? Het antwoord moet hier luiden: "niet zo veel". Er dient zeker geen spreidingsbeleid ontwikkeld te worden. Spreidingsbeleid is strijdig met algemene beginselen (zoals de Grondwet) en sluit in veel opzichten (werk, geschikte woonruimte, sociale contacten, gewenste voorzieningen) niet goed aan bij de belangen van de te spreiden categorie. Beleid gericht op het veranderen van de fysieke structuur, met als doel het beïnvloeden van de sociale structuur, lijkt evenmin kans van slagen te hebben. Volkshuisvestingsbeleid kan mogelijk wel helpen voor zover het de inkomensaspecten ervan betreft. In feite gaat het dan over indirecte inkomensnivellering. Wel impliceert dat nieuw overheidsingrijpen via individuele en objectsubsidies en derhalve een minder ver doorgevoerd beleid gericht op de ontwikkeling van een marktconforme volkshuisvesting. Waar het gaat om segregatie van kansarmen is een directe aanpak van het gebrek aan kansen geboden.

De maatregelen die overblijven als de meest effectieve om ongewenste ruimtelijke ongelijkheid en concentratie van kansarmoede te voorkomen, zijn uiteindelijk in twee categorieën samen te vatten: ten eerste het tegengaan van armoede en het bevorderen van sociale mobiliteit; en ten tweede het tegengaan van grote inkomens tegenstellingen.

Vrijwel algemeen aanvaarde instrumenten om armoede tegen te gaan en sociale mobiliteit te bevorderen, zijn te vinden in de sfeer van het onderwijs en in maatregelen om de toegang tot de arbeidsmarkt te verruimen. Dit vanuit de gedachte dat het krijgen van een baan en het bemachtigen van een betere baan de beste wegen zijn om armoede te voorkomen. Gedegen scholing is een basisvoorwaarde voor sociale mobiliteit en dus voor vergroting van ruimtelijke keuzevrijheid. Een ruimere toegang tot de arbeidsmarkt kan helpen de eerste stappen op de arbeidsmarkt-ladder te zetten. Dergelijke maatregelen zijn overigens geheel in lijn met de eisen van liberalisering, deregulering en Europese economische integratie die thans worden nagestreefd. Daarmee komen we vanzelf bij de tweede categorie: het tegengaan van te omvangrijke inkomensongelijkheid. Een ruimer toegankelijke arbeidsmarkt impliceert immers in de regel een meer gepolariseerde arbeidsmarkt. Hier ontstaat een probleem, omdat een geringe inkomensongelijkheid het eenvoudigste instrument lijkt te zijn om sterke segregatie, ook ruimtelijk, te voorkomen. Immers, als de inkomensverschillen gering zijn, is men ook op ongeveer hetzelfde voorzieningenpakket aangewezen, en heeft men tevens de beschikking over maar beperkt uiteenlopende budgetten ten behoeve van huisvesting. Men is dan automatisch op ongeveer dezelfde woningvoorraad aangewezen. Dit klinkt eenvoudig. Toch is het in onze ogen wel één van de belangrijkste, zo niet dé belangrijkste reden waarom in Nederland, met zijn geringe inkomensverschillen, de inkomensegregatie zo bescheiden is, vergeleken met bijvoorbeeld de Verenigde Staten, waar de inkomensverschillen dubbel zo groot zijn.

Het dilemma is hiermee geschetst. Verbetering van de toegang tot de arbeidsmarkt kan individuele ontplooiingskansen verhogen en derhalve ontsnappingsmogelijkheden bieden aan individuen, en op die manier segregatie voorkomen; maar de inkomensongelijkheid zal toenemen, waardoor ook de segregatie scherper zal

worden. Elders hebben wij gepleit voor het zoeken naar een - in dit geval werkelijk - gulden middenweg (Musterd & Ostendorf 1996b).

7 Conclusies en vervolg

In deze studie hebben wij een beschrijving gegeven van twee manieren om naar de ruimtelijke concentratie van kansarmoede te kijken. Eén manier koppelt de mate van armoede in de omgeving van een individu aan dat individu; de tweede manier deelt het stedelijk gebied in in kleine gebieden die geclassificeerd worden naar de mate van kansarmoede. Voor beide methoden is gebruik gemaakt van bestaande data uit steekproef-onderzoeken; ruimere steekproeven waren wenselijk geweest, maar helaas niet beschikbaar. Gegeven deze beperkingen heeft de vergelijking van de drie steden en twee methoden die hier beschreven zijn, duidelijk gemaakt dat zich wel aanwijsbare 'pockets of poverty' voordoen, maar dat er geen aanwijzingen bestaan, die het rechtvaardigen om van aanzienlijke 'armoedegetto's' te spreken. De ruimtelijke concentraties van kansarmoede zijn juist sterk over het stedelijk gebied verspreid.

Toch bestaat er aanzienlijke vrees voor ruimtelijke concentraties van kansarmoede en segregatie. Het belangrijkste argument voor deze angst is het negatieve effect dat ervan uit zou gaan op de ontplooiingsmogelijkheden van de daar wonende individuen, kortweg het 'buurteffect' genoemd. Het argument is evenwel niet afkomstig van Nederlandse ervaringen, maar van situaties waarin men met zeer omvangrijke concentraties van kansarmen, met 'armoedegetto's' te maken heeft. Toch leidt de veronderstelling dat zo'n buurteffect zich voordoet tot een aanhoudend pleidooi tegen ruimtelijke concentraties van kansarme groepen. Het paradoxale effect daarvan is dat dit de segregatie eerder zal stimuleren dan bestrijden, zo hebben wij in deze studie betoogd. De roep om menging zal de angst voor elkaar eerder versterken dan verzwakken. Huishoudens zullen nog meer dan men al geneigd was, proberen de milieus waar zich concentraties van kansarmen ontwikkelen te vermijden. Als dat rigoreus gebeurt, treedt vervreemding op. De voorbeelden daarvan zijn te zien in Amerikaanse steden. Daarbij gaat het niet alleen om een vervreemding van etnische groepen van elkaar, maar ook van sociaal-economisch van elkaar verschillende groepen. Er moet echter vastgesteld worden, dat de empirische onderbouwing voor de dominante visie op segregatie vooralsnog zwak is. Onderzoek naar de effecten van segregatie van kansarme bevolking ontbreekt. En daarmee ontbreekt goeddeels de basis voor een beleid dat zich richt op de bestrijding van segregatie. Het is zeker waar, dat dergelijk onderzoek omvangrijk is, maar daarom niet minder urgent.

Hiermee willen wij overigens niet beweren, dat segregatie van kansarme bevolking geen eigen effect zou kunnen hebben, zelfs in situaties waarbij men met veel geringer armoedeconcentraties te maken heeft. Door ons uitgevoerd pilot-onderzoek geeft daarvoor aanwijzingen (Musterd & Ostendorf 1998b). Mogelijk treden stigmatisering en/of een negatieve voorbeeldwerking in een situatie van segregatie al snel op en wordt de sociale participatie er al gauw negatief door beïnvloed.

Ook onderzoek van het SCP bevat enkele aanwijzingen voor deze visie, al zijn deze niet zozeer met de woonbuurt, als wel met de grote stad verbonden. Het SCP meent namelijk "dat er inderdaad aanwijzingen zijn voor een grootstedelijke uitkeringscultuur, waarin alternatieve oriëntaties vaker voorkomen" (SCP 1996a, p. 209). Het SCP concludeert "dat er onder grootstedelijke werklozen en bijstandsgerechtigden in 1995 sprake (is) van een lager arbeidsethos, een sterkere gerichtheid op het eigenbelang en een groter sociaal isolement. Het is echter niet duidelijk of

de uitkeringscultuur ontstaat door de hoge uitkeringsafhankelijkheid en de ongunstige arbeidsmarktomstandigheden in de grote steden, of dat de uitkeringscultuur (via diffusie of selectieve migratie) leidt tot een hogere uitkeringsafhankelijkheid in de grote steden" (SCP 1996a, p. 212).

Daarnaast valt het keer op keer op dat segregatie louter als een negatief te duiden verschijnsel wordt aangemerkt. Dit roept de vraag op waarom bewoners er dan toch naar streven, respectievelijk waarom zij met open ogen in de val lopen. In het (verhuis)gedrag van bewoners valt immers een aanzienlijke belangstelling voor sociale segregatie, dat wil zeggen, voor een sociaal homogeen woonmilieu vast te stellen. Hier is er op gewezen dat sociale homogeniteit dienst doet als (praktische) voorwaarde voor (een beperkte) sociale integratie ter plaatse. Deze functie wordt systematisch genegeerd, ondanks dat bewoners zich er op richten. Deze discrepantie tussen visie en realiteit bevordert uiteraard niet de kansen voor beleid dat zich baseert op deze visie. Boal (1976, 1998 fc), afkomstig uit Noord-Ierland, is één van de weinigen die er op wijzen dat segregatie ook positieve functies kan hebben. Hij laat zich sterk leiden door zijn ervaring met de segregatie tussen Katholieken en Protestanten in Belfast. In zijn ogen vervult segregatie ook een aantal positief te duiden functies. Boal onderscheidt bijvoorbeeld de 'defensieve' functie. Segregatie ten opzichte van een vijandige bevolkingsgroep kan juist leiden tot vermindering van sociaal isolement. Via segregatie kan men ook de identiteit van de groep en het culturele erfgoed behouden; men kan dit ook op nieuwe leden overdragen; en men kan zich vanuit deze situatie ook 'georganiseerd' verweren. Naast deze betekenis, die verbonden is met een defensie van de eigen situatie, zijn er ook andere argumenten aan te voeren (en hierboven deels aangevoerd). In zekere zin is een bepaalde mate van segregatie juist voordelig. Immers, hoe meer mensen dezelfde interesses en belangen delen met anderen, hoe 'intensiever' de contacten tussen hen zullen zijn en des te beter de sociale integratie zal verlopen. We zien dat ook terug in de zelfgekozen sociale woonmilieus. Inkomens en woonvoorkeuren, passend bij een bepaalde leefstijl bepalen daar de woonplek-keuze. De resulterende woonmilieus zijn betrekkelijk homogeen wat betreft inkomen en leefstijl. Hier doen zich zelden sociale problemen voor. Die ontstaan pas als de woonmilieus te heterogeen worden. Dat kan zich voordoen bij voorheen homogene woonmilieus die te maken krijgen met een uitbreiding die bestemd is voor bewoners met een totaal andere sociale status. De interactie tussen de huishoudens met hoge en lage status beperkt zich in het gunstige geval tot begroetingen. Omdat zelden dezelfde interesses en belangen worden gedeeld, is van intensieve contacten, laat staan van werkelijke integratie, nauwelijks sprake. Sociale heterogeniteit - die overigens dikwijls niet zelfgekozen is - verhoogt over het algemeen de spanningen in een buurt. Uit onderzoek van Ostendorf & Vijgen (1982) en van van Kempen (1987) kan worden geconcludeerd dat een heterogeen samengestelde bevolking leidt tot minder grote betrokkenheid bij de buurt en leidt tot een verslechtering van het sociale klimaat in zulke buurten. Deze buurten, soms aangeduid als 'minimum choice gebieden', vinden we in de 19^e eeuwse stad, maar ook in de naoorlogse wijken, waar dikwijls veel (middel)hoogbouw te vinden is. Deze buurten kennen bewoners afkomstig uit vele verschillende landen, maar ook studenten, werklozen, ouderen, eenoudergezinnen, en dergelijke. Hun gemeenschappelijke kenmerk, en dat maakt deze buurten homogeen, is hun lage inkomen en gebrek aan keuzemogelijkheden. Mogelijk zijn dit de 'pockets of

poverty', waar deze studie zich op richt.

Als we nu het beleid van de overheid van wat grotere afstand bezien, moeten we vaststellen dat in feite reeds de probleemanalyse van de overheid verschilt van die welke in sommige wetenschappelijke kringen geldt. Uit de wetenschappelijke wereld komen geluiden over positieve effecten van sociaal homogene buurten, over integratie-versterkende mechanismen. Daarbij zij aangetekend dat er dan wel sprake moet zijn van enige keuze en min of meer gelijke leefstijlen. Die laatste voorwaarde impliceert feitelijk dat aan twee andere noodzakelijke voorwaarden moet zijn voldaan, wil er sprake kunnen zijn van zelfgekozen woonplekken: er dient voldoende inkomen te zijn en er dient voldoende woningaanbod te zijn om keuze en uitsortering naar leefstijl mogelijk te maken.

Wij moeten echter vaststellen dat de overheid een andere probleemanalyse heeft. Deze constateert sociaal homogene wijken en wil deze differentiëren om de dreiging van het ontstaan van armoedegetto's af te wenden. Het symptoom is het uitgangspunt. De oplossing wordt dan ook gemakkelijk in een andere richting gezocht dan hierboven is geschetst. In Nederland wordt vooral naar het instrument van de (volks)huisvesting gegrepen. Door meer gemengde woonmilieus te bouwen, langs fysieke weg derhalve, tracht men sociale menging te realiseren. In onze ogen zal daar waar deze sociale menging gepaard gaat met een menging naar leefstijlen, geen sociale integratie bewerkstelligd worden, maar eerder een voedingsbodem worden gecreëerd voor conflict. Bovendien, als de woningmarkt maar de geringste keuze toelaat, dan zullen in reactie op deze niet passende woonsituaties spoedig sociale uitsortingsprocessen plaatsvinden. Deze zullen opnieuw leiden tot sociale homogenisering. Die sociale homogenisering kan twee kanten op gaan. Als door de overheid of door corporaties ingegrepen wordt in sociaal, of althans naar inkomen, homogene buurten, dan zullen buurten die toch al de potentie hadden naar een hoger sociaal niveau te verschuiven, bijvoorbeeld sommige wijken die dicht tegen de binnenstad aanliggen, na verloop van tijd opnieuw sociaal homogeen worden, maar dan op een hoger niveau. Als het buurten betreft die dergelijke upgradingstendenzen niet vertonen, dan zal na verloop van tijd opnieuw sociale homogeniteit ontstaan op een lager niveau. Dit lijkt zich voor te doen in buurten die evident noch binnen de invloedssfeer van binnensteden, noch binnen de invloedssfeer van aantrekkelijke perifere (suburbane) milieus gelegen zijn.

Dit onderzoek heeft zich gebaseerd op het best mogelijke databestand waarover beschikt kon worden. Nadeel van dit bestand is echter het geringe aantal respondenten, waardoor de precisie in het aanwijzen van de pockets of poverty vermindert. Niettemin is ook in dit onderzoek gebleken dat vooralsnog geen grote aangesloten homogeen arme woonmilieus te vinden zijn in de drie onderzochte steden. Er is in Nederland over het algemeen nog altijd sprake van een relatief grote sociale menging als men de bevolkingssamenstelling niet op een al te beperkt schaalniveau beziet. Er zijn echter wel tendenzen aan te wijzen die duiden op homogenisering. Wij hebben deze al enkele malen de revue laten passeren (par. 2 en 6). Indien deze tendenzen doorzetten, zal men rekening moeten houden met de ontwikkeling van meer sociaal homogene buurten. Fysieke ingrepen en afgedwongen sociale menging vormen echter inadequate remedies en zullen hooguit een korte termijn effect hebben.

Het monitoren van de ontwikkeling van daadwerkelijke 'pockets of poverty' op

een manier zoals hier is geschetst, kan het empirische materiaal aandragen om de hier geuite veronderstellingen mee te onderbouwen. Daarnaast is een verdere analyse van de relatie tussen de pockets of poverty met enerzijds de woningsituatie en lokale woningmarkt en anderzijds de sociale effecten ervan, zeer gewenst. Daarbij kan, bijvoorbeeld voor de relatie met kenmerken van de woningvoorraad, voortgebouwd worden op de in dit onderzoek gebruikte databestanden. Eerder is er echter al op gewezen, dat deze databestanden beperkingen bezitten, met name wat betreft het voor de gehanteerde analysemethoden beperkte aantal respondenten. Een databestand met een groter aantal respondenten of, liever nog, een onderzoek van de gehele populatie zal tot een grotere precisie leiden in het aanwijzen van de pockets of poverty.

Literatuur

AB Onderzoek (1996) Ruimtelijke concentratie van kansarmoede; een eerste verkenning. Delft. Werkdocument DGVH, dec. 1996.

Blauw, P.W. & C. Pastor (1980) (Red.) Soort bij soort; beschouwingen over ruimtelijke segregatie als maatschappelijk probleem. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Boal, F.W. (1976) Ethnic Residential Segregation. In: D.T. Herbert & R.J. Johnston (Eds.) Social Areas in Cities, Vol. 1, Spatial Processes and Form. London, pp. 111-158.

Boomkens, R. e.a. (1997) Stad zonder horizon. Amsterdam: Van Genneep.

Breebaart, M., S. Musterd & W. Ostendorf (1996), Etnische segregatie en beleid; een internationale vergelijking. Amsterdam: AME.

Carpenter, J., Y. Chauviré & P. White (1994), Marginalization. Polarization and Planning in Paris. In: Built Environment Volume 20, No 3 pp 218-230

Convenant Grote Stedenbeleid (1995) Ministerie van Binnenlandse Zaken.

De Lannoy, W. & C. Kesteloot (1990), Het scheppen van sociaal-ruimtelijke ongelijkheden in de stad. In: Werkgroep Mort-Subite, Barsten in België. Berchem: EPO.

Deurloo, M.C. & S. Musterd (1997) Getto's of etnische buurten? Ruimtelijke concentraties allochtonen in Amsterdam. Geografie 6, 6: pp 4-10.

Engbersen, G. (1990), Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland. Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen.

Engbersen, G. J.C. Vrooman & E. Snel (Red) (1996), Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting. Den Haag: VUGA.

Engelsdorp Gastelaars, R.E. & W. Ostendorf (1990) Heijplaat als woonmilieu en woongemeenschap. In: Heijplaats; een historische keuze. z.p., pp. 21-32.

Fainstein, S. (1997) Assimilation and Exclusion in US Cities: the treatment of African-Americans and immigrants. In: S. Musterd & W. Ostendorf (Eds) Urban Segregation and Social Exclusion in Western Welfare States. Te verschijnen.

Isaaks, E.H. & R. Mohan Srivastava (1989): Applied Geostatistics, Oxford University Press, New York.

Jobse, R.B. (1974) Bevolkingssamenstelling en -ontwikkeling in grootstedelijke nieuwbouwwijken; achtergronden en consequenties. Stedebouw en Volkshuisvesting, 10, pp. 354-366.

Johnson, I.(1984): Local Density Analysis. In H. Hietala: Intrasite Spatial Analysis

in Archaeology, Cambridge University Press.

Kempen, E. van (1987), De stadsbuurt in een veranderende samenleving: idee en werkelijkheid. *Geografisch Tijdschrift*, pp 27-39.

Lewis, O. (1966) *The Culture of Poverty*. In: R.T. LeGates & F. Stout (Eds) (1996) *The City Reader*, pp. 217-224. London/New York: Routledge.

Massey, D.S. & N.A. Denton (1993) *American Apartheid*. Cambridge: Harvard University Press.

Murdie, R.A. (1994) 'Blacks in Near-ghettoes?' Black Visible Minority Population in Metropolitan Toronto Housing Authority Public Housing Units. *Housing Studies*, Vol. 9, no. 4, pp. 435-457.

Murie, A. & S. Musterd (1996) Social Segregation, Housing Tenure and Social Change in Dutch Cities in the Late 1980s. *Urban Studies*, vol. 33, no. 3, pp. 495-516.

Musterd, S. & M.C. Deurloo (1997) Ethnic Segregation and the Role of Public Housing in Amsterdam. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 88, No. 2, pp. 158-168.

Musterd S. & W. Ostendorf (1995) *Grote steden: maatschappelijke dynamiek en ruimtelijke segregatie; een beknopt literatuuroverzicht*. Amsterdam: AME, Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment, Universiteit van Amsterdam.

Musterd, S. & W. Ostendorf (1996a) Segregatie en Volkshuisvesting. *Rooilijn*, nr. 4, pp. 174-179.

Musterd, S. & W. Ostendorf (1996b) Segregation and social exclusion in a welfare state: the case of Amsterdam. In: C. Roseman, D. Laux & G. Thieme (eds) *EthniCity*. Savage, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Musterd, S. (1996) *Ruimtelijke segregatie en sociale effecten*. Assen: Van Gorcum.

Musterd, S. & W. Ostendorf (1998a) nog te verschijnen

Musterd, S. & W. Ostendorf (1998b) Segregation and Social Participation in a Welfare State: the Case of Amsterdam. In: S. Musterd & W. Ostendorf (Eds) *Urban Segregation and the Welfare State*. London: Routledge.

Nota Stedelijke Vernieuwing (1997) Den Haag; VROM/ Projectgroep Herijking BELSTATO.

Ostendorf, W. (1988) *Het sociaal profiel van de gemeente; woonmilieudifferentiatie en de vorming van het stadsgewest Amsterdam: het ruimtelijk beleid van een achttal gemeenten na de tweede wereldoorlog*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

Ostendorf, W. & J. Vijgen (1982) Segregatie en sociale integratie. De spreiding van bevolking binnen dynamische stadsgewesten. *Geografisch Tijdschrift*, pp. 333-345.

Peach, C. (1996) Does Britain have ghettos? *Transactions of the Institute of British Geographers*.

Praag, C. van (1981), *Allochtonen: huisvesting en spreiding*. SCP nr. 22, Rijswijk.

Regionaal Verhuurbaarheidsonderzoek 1995 (1996) ROA-gemeenten en Almere, Amsterdam.

RPC-Projectgroep Grote Steden, RPD (1995) Interim rapportage Grote Steden Problematiek. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

Sandwijk, P., P. Cohen, S. Musterd & M. Langemeijer (1995), *Licit and Illicit Drug Use in Amsterdam II*. Report of a household survey in 1994 on the prevalence of drugs use among the population of 12 years and over. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.

Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Schill, M.H. (1994) Race, the Underclass, and Public Policy. *Law & Social Inquiry*, Vol. 19, nr. 2, pp. 433-456.

SCP (1994a), *Sociaal Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP (1994b), *Rapportage Minderheden*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP (1995), *Rapportage Minderheden*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP (1996a), *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1996.

SCP (1996b), *Sociale en Culturele Verkenningen 1996*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1996.

Tommel, D.K.J. et al. (1996), *De gedifferentieerde stad*. Gezamenlijke rapportage van de vier grote steden en het Rijk. Ministerie VROM, Zoetermeer.

Vogelzang, J. (1996), *Ruimtelijke concentratie van kansarmoede*. Een eerste verkenning. Ministerie van VROM, Werkdocument DGVH.

Wacquant, L. (1993) Urban outcasts: stigma and division in the Black American Ghetto and the French Urban Periphery. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 17, nr. 3, blz. 366-383.

Wilson, W.J. (1987) *The truly disadvantaged, the innercity, the underclass and public policy*. Chicago: University of Chicago Press